

А. О. Желновач

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Карнавалізація воєнної дійсності в п'єсі І. Багряного «Генерал»

Желновач А. О. Карнавалізація воєнної дійсності в п'єсі І. Багряного «Генерал». Об'єктом аналізу в статті є п'єса І. Багряного «Генерал». Відзначається, що драма є малосценічною, виділяються жанрово-стильові ознаки твору. Велике місце в роботі займає розгляд теорії питань «карнавалу» та «маскараду». Розкрито засоби карнавалізації воєнної дійсності в художньому світі п'єси через пародійні перевдягання головних персонажів, виконання ними символічних пісень і дій, використання комічних ситуацій з метою дати іронічну оцінку панівному ладу, його adeptам, дійсності; проаналізовано антитезу старого й нового світів; роль прийомів сну та «перевернутого образу»; мотив життя як театру абсурду. Показується творчий метод І. Багряного як представника діаспори.

Ключові слова: *карнавал, маскарад, гумор, сатира, гротеск, травестія, гра.*

Желновач А. А. Карнавалізація воєнної дійсності в п'єсі І. Багряного «Генерал». Объектом анализа в статье является пьеса И. Багряного «Генерал». Отмечается, что драма — малосценичная, выделяются жанрово-стилевые признаки произведения. Большое место в работе занимает рассмотрение теории вопросов «карнавала» и «маскарада». Раскрыты средства карнавалізації воєнної дійсності в художественном мире пьесы через пародийные переодевания главных персонажей, выполнение ими символических песен и действий, использование комических ситуаций с целью дать ироническую оценку господствующему строю, его adeptам, действительности; проанализировано антитезу старого и нового миров; роль приемов сна и «перевернутого образа»; мотив жизни как театра абсурда. Показывается творческий метод И. Багряного как представителя диаспоры.

Ключевые слова: *карнавал, маскарад, юмор, сатира, гротеск, травестия, игра.*

Zhelnovach A. O. Carnivalization of military reality in the play «The General» by I. Bahrianiy. The present article is devoted to the play «The General» by I. Bahrianiy. It's noted that the drama is not very scenic, stand out genre and stylistic features of the writing. A great place to work is the consideration of the theory of «carnival» and «masquerade». The means of carnivalization of military reality are exposed in the artistic world of the play through parody changing the main characters, their symbolic songs and activities, the use of comic situations with the aim to give an ironic appreciation of the prevailing regime, his followers, the reality; the antithesis of the old and new worlds, the role of dream method and «inverted character», the reason of life as a theatre of absurdity are analyzed. Shows the creative method of I. Bahrianiy as a representative of the diaspora.

Key words: *carnival, masquerade, humour, satire, grotesque, travesty, play.*

І. Багрянний належить до числа письменників-емігрантів, що зумовлює самотній характер його творчості. З одного боку, ця група митців дотримувалася принципів національної драматургії, а з другого — зазнавала мистецьких впливів, що вирували в західноєвропейському культурному просторі. Відмовившись від проголошеного на той час методу соціалістичного реалізму, митець звернувся до використання та інтерпретації мотивів, сюжетів, образів міфології, фольклору, Святого Письма. У художній практиці І. Багряного вони стали переважаючими, зумовивши своєрідність його творчої манери. Загалом драматургічна спадщина митця налічує три п'єси — «Морітурі», «Розгром» і «Генерал».

П'єса «Генерал» була написана та видана за кордоном між 1947–1948 рр. У різний час дослідженням жанрово-стильових та ідейно-тематичних аспектів означених драматичних творів займалися Ю. Войчишин [4], В. Наддніпрянець [7], В. Працьовитий [8], Л. Череватенко [9], С. Беспутна [3], О. Дашко [5] та інші. Зокрема дослідники

наголошують на малосценічності п'єси «Генерал». Л. Череватенко пише про причини відмови в постановці цієї драми: І. Багрянний запропонував інсценізувати п'єсу, але «...головний режиссер із жахом відмовився» [9], передусім через пролог до драматичного твору. Ю. Войчишин припускає, що відмова також була через гумористично представлену «...втечу советських військ, але німці також не здобувають прихильності автора. Мабуть, тому директор харківського театру й побоявся ставити цей твір на сцені» [4:87]. Жанрову форму п'єси науковці визначають як комедію-сатиру, якій властиві риси антиутопії, та виділяють її основні ознаки: гумор, іронія, гротеск та сарказм.

Однак цілісного підходу в українському літературознавстві щодо п'єси «Генерал» І. Багряного немає, чим і зумовлений вибір об'єкта нашої розвідки.

Актуальність теми цієї роботи полягає у вивченні художніх особливостей п'єси І. Багряного, а саме — тих аспектів, які на сьогодні є практично не досліджені.

Мета роботи — вивчення художньої версії подій Другої світової війни в п'єсі І. Багряного «Генерал».

У культурі ХХ століття звернення до сміхової культури актуалізується шляхом підвищення загального інтересу до міфу. Карнавал в широкому значенні — вид масового народного гуляння, що супроводжувалося вуличною ходою та театралізованими діями; відбувався головним чином під відкритим небом. Походить карнавал з язичницьких обрядів, пов'язаних зі зміною пір року, а також з весняних сільськогосподарських і ярмаркових свят. За М. Бахтіним, в концепції карнавалу — ідея про «інверсію подвійних протиставлень» [2], тобто перевертання сенсу бінарних опозицій. Коли народ виходить на карнавальну площу, то прощається зі світським життям перед довгим постом, і всі основні опозиції християнської культури, і всі побутові уявлення міняються місцями. Переплітається чоловіче й жіноче (чоловіки одягають жіночі маски й навпаки). Замість благочестивих слів чується лихослів'я, згубила лексика. Також переакцентується протиставлення життя та смерті. М. Бахтін наводить характерне описання карнавалу з книги Ф. Рабле «Прогностика»: «Одна частина людей перевдягнеться для того, щоб обдурювати іншу частину, і всі будуть бігати вулицями немов дурні та божевільні; ніхто ніколи ще не бачив подібного хаосу в природі» [2]. Й. Гете підкреслює зміну всіх ієрархічних кордонів громадських положень: «Різниця між вищими та нижчими (чинами) на якусь мить ніби перестає існувати: всі зближуються, кожен досить просто ставить до всього, що з ним може трапитися, і взаємна безцеремонність та свобода урівноважуються загальним прекрасним піднесенням духу» [2]. У карнавальному світогляді безсмертя народу перебуває в нерозривному зв'язку з безсмертям всього суспільного ладу.

Однією з найулюбленіших розваг карнавалу є маскарад. В загальному розумінні маскарад — це бал, на якому всі присутні одягнені в різні характерні національні історичні чи фантастичні костюми, в більшості випадків з масками на обличчях. Ховаючи обличчя, виконавець самотужки відмовляється від психологічної виразності, яка зазвичай приносить глядачу найбільш точну інформацію. Маска порушує нормальний зв'язок персонажа з реальністю, вводить невідомий об'єкт в процес ідентифікації глядача і героя. Таким чином, маска часто використовується, коли постановник хоче позбутися надмірного вираження — характеру того чи іншого персонажа.

Основну сюжетну лінію п'єси І. Багряного «Генерал» становить відступ зі своїх позицій керівництва радянської армії, дезертирство більшості її офіцерського складу. Риси карнавалу та маскараду простежуються на прикладі головних персонажів: чоловіки міняються місцями один з одним, з жінками; при зображенні домінує гротеск, сатира, травестія. Устами Сашка Проходи автор влучно описує тогочасну дійсність, що й зближує її з карнавальною виставою: «Всі проти одного

і один проти всіх...» [1] або «Ех, хороша штука війна — всі тікають і всі доганяють, і нічорта не розбереш» [1]. Характерним також для карнавального дійства є виконання пісень. Так, спочатку ведучий виконує пісню про Марусеньку-танкістку, своєрідно засуджуючи той суспільний лад, при якому дівчата мали йти у військо. Але й за такого складу армії ворогу є чого боятися: «На дні моря не зіпріли, В огні не згоріли, На тортурах не сконали, Й в смолі не скипіли» [1]. Потім Сашко у своїй пісні саркастично зображує Колиму: «— Колима, ти Колима — Новая планста-а — Дванадцять місяців — зима, Астальное — лета...» [1].

У драмі І. Багряний показує збірний образ дівчат-воїнів, що кинули своє звичне життя й стали керувати танками: «А та дівчина, що сама грізні вояцькі шати від злої долі в придане дістала, — та не ретязь кампанійський, не шлик запорізький, а тяжкий, боєвий комбінезон танкістський» [1]. Причому письменник виразно підкреслює втечу чоловіків з війни, засуджує дезертирство, а жінку навпаки вивисує не тільки над протилежною статтю, але й над ситуацією, над усім світом. І. Багряний акцентує «жіноче в жінці» на прикладі образу молодшої медсестри, яка щиро співчуває не тільки раненому Данилові, а й усім солдатам, тому й досі не відступає: «Не можу... А як він не вмер?.. Він же й по-нашому розмовляє і от — загине так... Не можу втекти...» [1]. Сашко з приводу такого вчинку дівчини говорить: «Ось де герой!... І той у спідниці...» [1].

Чоловіки втрачають свою владу, авторитетність. Драматург зображує їх в комедійних і абсурдних ситуаціях, що применшують та зводять до мінімуму роль чоловіка як захисника: «А там, як сарана, все біжить — утікає, по соняшниках та по кукурудзі лопотить, геть все толочить, роздягає всіх, кого стріне, — командири в жіночі спідниці перебираються, тьху...» [1], і все це «для маскировки по службі» [1]. Дезертири ставляться в один ряд з тваринами: «Утекли генерали? Утекли танкісти? Утекли корови? Утекли гуси? Утекли кролі?.. Утікайте й всі!» [1]. Міняються місцями не тільки чоловіки з жінками, а й чоловіки між собою. В цьому випадку маскарад проявляється найбільше та є ключем до розуміння заголовку твору. Відтак божевільний стає генералом, генерал — божевільним, чим і зумовлено абсурдність всього сюжету: «З-за млина виходить генерал, переодягнений в Данилову одягу. І такий подібний до Данила, що аж лейтенанти не впізнали одразу» [1].

Символічно, що супутники Попова переодягнені в жіночий одяг, а безглуздість ситуації підкреслюється словами персонажів. Попов жаліється: «О, моя кар'єра!.. Моя дивізія... Моя голова!.. Моє...», а потім один з його лейтенантів: «Ой... ой... Моє черево!» [1]. Звідси карнавальний мотив перевернутості світу, коли рамки між чинами вже перестають існувати. Дивна тепер навіть мова колишнього генерала: «Так, так, він змусив мене говорити тим самим «язиком», за який я йому власноручно ребра виламував!» [1]. Здається, що вони не лише місцями помінялися на деякий час,

а й цілими життями, бо де тікають генерали, там не відступають каторжники та арештанти, і навіть малий Сашко, виріши на війні, у цьому великому спектаклі став старшим лейтенантом — вже віддає накази, обіцяє ордени й медалі. Тепер генерали опинилися в тілі своїх арештантів: «Так, так... Це ЕНКЕВЕДЕ... Я це знаю. О, Боже, як це все знайомо, рідне... І я ж сам став його жертвою» [1]. Дзеркальна ситуація ставить все на свої місця й зламає «незламних».

За допомогою комічних засобів І. Багрянний розвінчує методи впливу тоталітарної системи. «Слідство» над лантухом борошна дивує своєю правдоподібністю: «У, ти, гад! Фашистська мордо! Колись! Розколюйся!.. А, плачеш? До лампочки сльози! «Масква слезам не веріт!» так же? Говори...» [1]. Причому розмальований мішок — це карикатура Й. Сталіна: «Біжить до млина, знаходить там вугілля і, вернувшись, малює на мішку очі, ніс, вуса, люльку в зуби... Аж вжахнувся, що вийшло подібне до Сталіна, та й махнув рукою» [1]. Автор висміює також навмисну зміну прізвищ персонажів. І. Багрянний виділяє рабську пристосованість так званих «захисників Вітчизни» і додає, що від суфікса у прізвищі повністю змінюються моральні цінності героя: «Ага!.. Я ж так і знав! З ПОПОВА, значить, став ВЛАСЕНКОМ. А потім знову причепиш «ов»? .. Здорово. А твоя?» [1], «Ага!.. З ХАМУЛИ став ХАМУЛЬСЬКИЙ. А потім ще причепиш «як»? .. Знаменито» [1]. Таке перейменування свідчить про повну духовну деградацію командування армії.

Драматург символічно протиставляє Нову Європу та Єрусалим. Сліпий дід з поводитирем уособлює український народ, який шукає корені національної духовності. Адже фашистські плакати ніяк не замінять християнських цінностей, а випадково повішена людина своїми муками прирівнюється до страждань Ісуса Христа: «ДІВЧА: — Ух!.. Хрест великий якийсь, чудний! Всю дорогу заступив!.. І щось написано, не по-нашому... ДІД: — Ага! Ну це і є вже, мабуть, Єрусалим. ДІВЧА: — Діду! Діду! А там людину повішено! ДІД радісно: — Та то ж Христос розп'ятий... Ходім, ходім швидше» [1].

Велику роль не тільки в цій п'єсі, але й в усій творчості І. Багряного, безсумнівно, відіграє прийом сну. Сон ототожнюється з чужим пророчим словом, це своєрідне нереальне звернення до персонажа. За Ю. Лотманом, «сон — це семіотичне дзеркало, і кожен бачить в ньому відображення своєї мови» [6:124] й «основна особливість цієї мови в її великій невизначеності» [6:124]. На по-

чатку твору письменникові сниться сон про далеке майбутнє, що приваблює своєю свободою, чистотою та чесністю. Відстань у сто років здається давно забутим минулим, просто виставою, і з'являється своєрідний контраст минулого й майбутнього, утопії й антиутопії. Фактично І. Багрянний підпускає нас до своєї свідомості, надаючи право аналізувати показане. Ми дивимось лише виставу з циклу «НАШЕ ФАНТАСТИЧНЕ МИНУЛЕ», яку дивним чином пропустила цензура. Сашко Прохода також бачить сон, в якому він — маршал СРСР в Москві, Хамула — маршал в Києві, а дядько Данило — замість Й. Сталіна в Москві. Сон Сашка — карнавалізований: колишні арештанти посідають місце самого вождя, та ще й намагаються його розколоти. Такий «перевернутий світ» стає визначальним для сатирично спрямованого сюжету п'єси «Генерал». Парадоксальність описаної ситуації підкреслює домінуючий «перевернутий образ». Багрянний-реаліст і Багрянний-фантаст легко змінюють один одного на сторінках п'єси, завдяки чому й прочитуються загальновідомі історичні події. Маскарадні сцени твору в своїй суті викривальні, що загалом надає п'єсі трагіфарсового характеру.

Життя в драмі І. Багряного — театр абсурду: рано чи пізно всі залишають свої позиції, і ні в кого немає ніяких цінностей. Персонажі вдаються до аналізу подій: це і цирк («Життя на волосині, а ви блазня строїте...» [1], «...країна ідіотів!..» [1]), і «царство візій», вертеп, комедія, забавка, гра, і, нарешті, божевільня («Як воно весь світ здурів» [1]). Перед нами своєрідний для І. Багряного принцип «театру в театрі»: «Це в тіатрі посеред планети...» [1].

Отже, карнавалізація дійсності — це основний сатиричний прийом п'єси І. Багряного «Генерал». Зміна ролей, чинів, масок — все це є визначальним для драматургії письменника. Карнавальне дійство реалізується через переодягання головних персонажів, введення автором ірреального плану дії (сон письменника та Сашка Проходи), символічні протиставлення. Іронізуючи над тогочасною дійсністю, сатирично викриваючи методи тоталітарного контролю, прямо вказуючи на бездумне дезертирство військових, письменник декларує правдивість національних ідей, їх незаперечну істинність. Оригінальність підходу І. Багряного до зображення подій Другої світової війни особливо виділяється на фоні радянського літературного контексту. Художні реалії І. Багряного як «іншого» яскраво контрастують з точкою зору О. Довженка та Ю. Яновського.

Література

1. Багрянний І. Генерал [Електронний ресурс] / І. Багрянний. — Режим доступу : <https://drive.google.com/viewerng/viewer?url=http://shron.chtyvo.org.ua/Bahrianyi/Heneral.doc>.
2. Бахтін М. Творчість Франсуа Рабле і народна культура Середньовіччя та Ренесансу [Електронний ресурс] / М. Бахтін. — Режим доступу: http://www.bim-bad.ru/docs/bakhtin_rablai.pdf.
3. Беспутна С. Драматургія І. Багряного та І. Костецького : своєрідність художніх кодів / С. Беспутна // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Сер. : Філологія. — 2006. — Вип. 48. — № 742. — С. 81–88.
4. Войчишин Ю. Іван Багрянний : літературно-бібліографічна студія / вступ. слово К. Біди / Ю. Войчишин. — Вінніпег, Оттава, 1968. — С. 87–88.

5. Дашко О. Проблема смерті в художніх творах В. Шалашова та І. Багряного / О. Дашко // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту. Сер. : Філологія. — 1997. — № 12. — С. 135–137.
6. Лотман Ю. Сон — семиотическое окно / Ю. Лотман // Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968–1992). — Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 2000. — С. 123–126.
7. Лотман Ю. Перевернутый образ / Ю. Лотман // Семиосфера. Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки (1968–1992). — Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 2000. — С. 297–334.
8. Наддніпрянець В. На літературному базарі : поезія, проза і публіцистика Івана Багряного / В. Наддніпрянець // Спілка визволення України, Організаційне Бюро на Німеччину. — Мюнхен; Нью-Йорк : [б. в.], 1963. — С. 55–89.
9. Працьовитий В. Жанрово-стильові особливості сатиричної комедії «Генерал» Івана Багряного / В. Працьовитий // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. : Літературознавство. — 2007. — № 22. — С. 41–62.
10. Череватенко Л. Я повернуся до своєї вітчизни [Електронний ресурс] / Л. Череватенко. — 2011. — Режим доступу до ст. : <http://ukrcenter.com/Література/Іван-Багряний/58105-1/Я-повернуся-до-своєї-Вітчизни-авт-Леонід-Череватенко>.